

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЉЕЊА УМЈЕТНОСТИ, 30, 2012.

ЧЕРНОГОРСКАЈА АКАДЕМИЈА НАУК И ИСКУССВ
ГЛАСНИК ОТДЕЛЕНИЯ ИСКУССТВ, 30, 2012.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE SECTION OF ARTS, 30, 2012.

UDK 093(497.16)

Rajko VUJIĆIĆ*

ZASTAVICE U INKUNABULAMA ŠTAMPARIJE CRNOJEVIĆA

Apstrakt: Knjige nastale u štampariji Crnojevića na Cetinju, čija se aktivnost odvijala od 1493. do 1496. godine, ističu se kako po ljepoti slova tako i po svojoj umjetničkoj opremi. To se odnosi na brojne ukrasne inicijale, te nekoliko zastavica i ilustracija. U radnji se obrađuju grafičko-umjetničke odlike zastavica koje su sačuvane u *Oktoihu* i *Psaltiru*. Iako malobrojne – sačuvano ih je svega šest, od kojih su neke multiplicirane – one predstavljaju značajan doprinos umjetničkoj opremi naših inkunabula. Rađene su u tehnici drvoreza s bijelim motivima na crnoj pozadini u duhu gotičko-renesansne i vizantijske tradicije. Većina detalja je već bila poznata iz ranijih rukopisnih knjiga, ili onih štampanih u Veneciji krajem 15. vijeka. Cetinjski graver je uspio da im da posebni karakter i neka originalna ikonografsko-simbolična svojstva. Iako je monah Makarije bio protomajstor i znalački nadgledao pečatnju svih Crnojevićkih knjiga, autor smatra da njihova umjetnička oprema nije njegovo djelo. On drži da je u osmočlanoj skupini koju je predvodio jeromonah Makarije bio i jedan slikar vičan graverskom odnosno zlatarskom zanatu. Pretpostavlja da bi to mogao biti Marin, sin Lovra Dobričevića, kotorsko-dubrovačkog slikara, koji je – kako se iz arhivskih izvora doznaje – bio verziran u te dvije umjetničko-zanatske discipline.

Кljučне riječi: Cetinje, štamparija Crnojevića, Ivan Crnojević, Đurađ Crnojević, monah Makarije, zastavice, ukrasni inicijali, *Oktoih prvoglasnik*, *Psaltir*, Marin Dobričević, „Solomonov čvor”

* Redovni član CANU

Štamparija Crnojevića koja je djelovala na Cetinju¹ od 1493. do 1496. g.² ne samo što je najstarija štamparija na slovenskom jugu već je iz nje izašlo nekoliko vrlo lijepo opremljenih inkunabula. Počev od elegantnih formi slova u samom tekstu, inicijala, zastavica do rijetkih ilustracija koje su samo jednim dijelom sačuvane. Pa čak i ukrasne ligature koje se pojavljuju na počecima pojedinih poglavlja imaju elemente likovnosti.

Doduše, još uvijek nije sasvim jasno ko je zaslužniji za dolazak, u tada zabačenu Crnu Goru, jednog tako savremenog i revolucionarnog naučnog dostignuća – Ivan Crnojević ili njegov sin Đurađ, za čije je vladavine štamparija otpočela svoju aktivnost. U nedostatku arhivskih podataka o ovom pitanju mogu poslužiti samo neke neposredne činjenice. Tako je, na primjer, za nabavku, prevoz i instalaciju za to vrijeme jednog vrlo komplikovang mehanizma, kao što je štamparija, bilo potrebno puno priprema, znanja i vremena. Pa i samo obučavanje djelatnika za jednu takvu komplikovanu zanatsko-umjetničku izvedbu moralo je da traje godinama. Iz svega ovdje rečenog nameće se zaključak da je, po svemu sudeći, inicijator za pojavu štamparije na Cetinju bio Ivan Crnojević, koji nažalost nije imao priliku da vidi rezultate svoje humanističke ideje. Umro je 1490. g., nešto više od tri godine prije nego što se pojavila prva knjiga iz te štamparije.³ Da je Ivan bio inicijator nabavke štamparije, što mnogi istraživači pripisuju Đurđu, može se zaključiti i po sastavu aktivnih učesnika koji su djelovali u procesu štampanja Crnojevićkih knjiga. Nema sumnje da je protomajstor, monah Makarije, kao i ne-

¹ Pitanje oko mjesta gdje je djelovala Crnojevića štamparija, na Obodu poviše Rijeke Crnojevića ili na Cetinju, vjerujemo da je nakon brojnih polemika konačno rasvijetljeno. Naime, brojni ozbiljni naučnici su bili u nedoumici, a neki čak eksplicitno tvrdili da je štamparija prvo djelovala na Obodu, otuda su je nazivali *Obodska štamparija*. Ekstremnije mišljenje su imali drugi istraživači stare štampe koji nijesu mogli vjerovati da je jedna tako vrhunska umjetnost štampanja, kako po formi slova tako i po originalnoj opremi i ukrasima, mogla nastati u Crnoj Gori, te su pretpostavili da su one, zapravo, štampane u Veneciji, tada centru evropskog štamparstva, a da su se sa Cetinja samo distribuirale.

² Obično se navodi da je Crnojevića štamparija djelovala 1494–1496. g. kada su izašle iz štampe prve crnogorske inkunabule, od kojih je prva bila *Oktoih prvoglasnik* čije izdanje je tačno datirano 4. januara 1494, a u čijem se pogovoru kaže da je rad na toj knjizi trajao jednu godinu. Prema tome, ispravno je o aktivnostima štamparije Crnojevića govoriti od 1493. do 1496. godine.

³ Ivan Crnojević je iznenada umro 1490. godine, u vrijeme dok se njegov sin Đurađ vraćao iz Venecije sa svojom vjerenicom Elizabetom Enrico, venecijanskom plemkinjom, koja je bila njegova druga supruga. Vijest o smrti svog oca primio je kada je jedrenjak sa mladim parom i pratnjom prispio u Kotor.

ki od njegovih pomoćnika, morao nekoliko godina izučavati štamparski zanat u Veneciji, tada evropskom centru Gutenbergovog genijalnog izuma. Po svemu sudeći tamo ga je poslao, ili potpomogao njegov tamošnji boravak, Ivan Crnojević. Izučavanje jedne tako komplikovane vještine, kao što je štamparska, morala je potrajati godinama. Pri tom treba imati u vidu da je Makarije bio monah, a ne laik, što sasvim odgovara želji tadašnjeg zetskog vladara da se u tadašnju evropsku prijestonicu štamparstva uputi osoba vična bogoslužbenim knjigama na crkvenoslovenskom jeziku za kojima se osjećala potreba, zbog pljačke svetih knjiga i „razarenja agarjenskih sinova”, kako je napisano u predgovoru *Oktoiha prvoglasnika*.⁴

U vrijeme djelovanja štamparije Crnojevića Venecija je bila centar evropskog štamparstva. Samo ukrašavanje knjiga je u to doba često povjeravano poznatim slikarima iz veneto-lombardijskog kruga poput Belinija (Gian Bellini), Bonkosilja (Buonconsiglio), Benedeta Montanje (Benedetto Montagna), Florija Vavarozea (Florio Vavarose) i dr. Ljepotu venecijanskih izdanja zacijelo su upoznali i zetski vladari – Ivan i Đurađ, prilikom njihovih čestih boravaka u gradu na lagunama.⁵ Oni su se tamo, bez sumnje, susrijetali i sa Andrijom Paltašićem – Kotoraninom, prvim tipografom i izdavačem, porijeklom iz naših krajeva,⁶ kod kojega je, po svoj prilici, monah Makarije izučavao vještinu štampanja, koju je kasnije, zahvaljujući raskošnom talentu, iskoristio u izdavanju i opremi ćiriličnih knjiga na Cetinju. U Veneciji je Makarije, zacijelo, upoznao ukrašene inkunabule tamošnjih „oficina”, među kojima su se po lijepim gotičko-renesansnim drvoreznim ornamentima i inicijalima isticala izdanja Erharda Ratdolta iz Augsburga. Međutim, u knjigama pisanim latiničkim pismom, kako religioznog tako i profanog sadržaja, nije bilo zastavica, već su se na počecima pojedinih poglavlja najčešće stavljale vijetete, dok su tekstove pratile ilustracije raspoređene po marginama tekstualnog dijela.

Zastavice su već odranije bile poznate, ali su se skoro redovno zadržale u rukopisnim, kasnije u štampanim knjigama vizantijske provenijencije. One su na počecima pojedinih poglavlja predstavljale ukrasne

⁴ Prevod predgovora *Oktoiha prvoglasnika*, v: Надежда Р. Синдик, *Смерни свеитеник монах Макарије от Черније Гори*, Цетиње 1994, стр. 34–35.

⁵ O tome up. *Sazdanje Cetinja, izvori i legende*, propremio dr. Radoslav Rotković, Titograd 1984, na više mjesta.

⁶ Paltašić je štampao 37 inkunabula na latinskom i italijanskom jeziku. Up: Miloš Milošević, *Andrija Paltašić Kotoranin*, Cetinje 1994 (sa svom starijom literaturom).

cjeline sa elementima dekorativnog ali nerijetko i simboličnog karaktera. Zbog toga je često teško odrediti šta je bila namjera iluminatora – vlastita ideja koja slijedi sadržaj teksta ili, pak, inertno ponavljanje elemenata iz starijih rukopisnih knjiga.

Kako minijator nigdje ne objašnjava šta je htio izraziti svojim djelom, time smo lišeni autentične misli i namjera autora. Zbog toga se moramo osloniti na komparativni materijal, ukoliko postoji, kao i na sopstvenu intuiciju koja ponekad vodi ka pogrešnim zaključcima.

Čime se cetinjski iluminator inspirisao i šta je imao ispred sebe kao likovni predložak vjerovatno se nikad neće saznati s dovoljno sigurnosti. Njegov govor je – kao što je već rečeno – u najvećoj mjeri dekorativno-simboličnog karaktera. Dakle, ne radi se o ilustracijama koje likovno dopunjavaju ono što se govori u tekstu koji slijedi⁷, kao što je to bio čest slučaj u zapadnoj minijaturistici. To se u cetinjskoj štampariji nadoknađuje raskošnim inicijalima, od kojih su najljepši oni u *Psaltiru sa posljedovanjem*, kao i nevelikim brojem zastavica koje susrećemo u *Oktoihu osmoglasniku* i *Psaltiru*.

Zanimljivo je da cetinjske zastavice nijesu sve raspoređene na počecima poglavlja, gdje bismo ih očekivali, već ih autor slobodno raspoređuje, što se rijetko susreće kako na rukopisnim tako i štampanim ćirilčkim knjigama. Tako se jedino prva zastavica u *Oktoihu prvoglasniku* našla na prvom listu, dok je druga postavljena na poledini drugog lista, ispred predgovora, a treća na trećem listu ispred prvog glasa subotnjeg velikog večernjeg.

Prva zastavica u *Oktoihu prvoglasniku* (Sl. 1) je vrlo originalno osmišljena i grafički realizovana. Ona odiše gotičko-ranorenesansnim detaljima, što je uočio i D. Medaković.⁸ To se, prije svega, odnosi na njen centralni dio sa dvije dekorativno isprepletane grančice sa zakržljanim lišćem, pupoljcima i cvjetićima. U centru gornjeg dijela nacrtana je šematizovana glavica sa tri para linija sa strane. Medaković misli da se radi o stilizovanom anđelu sa krilima, što ga podsjeća na masku.⁹ Pažljivog posmatrača ta glavica više podsjeća na sunce sa zracima, koji poput

⁷ Jedini izuzetak u Crnojevičkim inkunabulama može se odnositi na ilustracije koje se jedino nalaze u *Oktoihu petoglasniku*. O tome up.: Војислав Ј. Ђурић, *Готика у цетињској штампи*, Архивски записи 2, Цетиње, 1994, стр. 125–140.

⁸ Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV-XVIII века*, Београд 1958, стр. 88. Ту се Медаковић осврће на неке сличне старије примјере млетачких штапара, попут Bernardina de Novare.

⁹ *Ibidem*.

Sl. 1. Zastavica br. 1 iz *Oktoiha prvoglasnika*

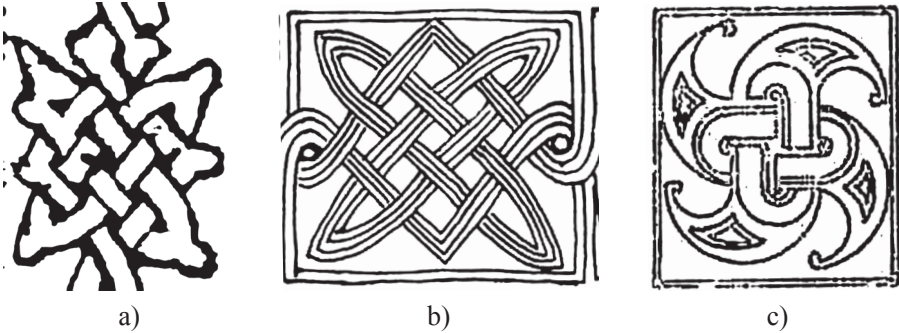
antičkog Heliosa nagleda svoje djelo. Za takvo tumačenje može pomoći i istraživanje S. Radojčića, koji svečano minijaturno slikarstvo vezuje za simboličnu sliku raja. Čak se u nekim pisanim spomenicima to izrazito naglašava.¹⁰ Nije nemoguće da je cetinjskom majstoru bila poznata ta simbolika iz vizantijskih rukopisnih knjiga, te je ovdje na takav način predstavio izvor rajske svjetlosti.

Još jedna neobičnost vezuje se za ovu zastavicu. Naime, desno i lijevo od nje postavljena su dva vertikalna geometrijska ukrasa sa floralnim završecima. Medaković smatra da takav tip prepleta „odgovara plastici moravske škole”¹¹, dok vrsni poznavalac štamparije Crnojević E. Nemirovski drži da su ta dva ornamentalna ukrasa postavljena kako bi se širina zastavice izjednačila sa dužinom tekstualnog dijela.¹² Ni jedno ni drugo mišljenje se ne može prihvatiti bez izvjesnih rezervi. Prvo, ornamentalni prepleti moravske škole su isključivo vezani za ukrase u kamenu pojedinih crkava koje cetinjski graver zacijelo nije poznao. Drugo, samo „dovođenje” širine zastavice sa tekstualnim dijelom – kako to predlaže Nemirovski – nije usklađeno ni sa oba ornamenta. Doduše, centralni dio zastavice je uži od teksta, ali je „dodavanjem” ova dva ornamen-

¹⁰ Tako se u bugarskom Dobrejševom jevandelju iznad prepletanih krugova i srcolikih oblika nalazi objašnjenje: *се естъ рай иже нарицаетсѧ парадисъ*. Ур. Ђ. Бошковић, *Nav. dj.*, str. 37.

¹¹ D. Medaković, *Nav. dj.*, str. 88–89.

¹² E. Љ. Немировски, *Почеци итмпарства у Црној Гори, Цетиње* 1996, стр. 339.

Sl. 2. „Solomonov čvor” u: a) cetinjski *Oktoih prvoglasnik*; b) plutej crkve Sv. Lovre u Zadru (11. v.); c) podni mozaik u Petrovcu (4. v.)

ta širi od njega. To, svakako, ne bi bio slučaj ukoliko bi cetinjski grafičar imao ideju na koju Nemirovski skreće pažnju.

Dva ornamentalna ukrasa koji sa dvije strane uokviruju zastavicu su veoma pažljivo izvedeni. Pri tome se ne smije zanemariti ni njihova ikonografsko-simbolična uloga. Jer ukoliko je njihov autor centralni dio osmislio kao raj („*парадись*”), kako se to navodi u nekim starim rukopisima, onda ta dva ornamenta dobijaju svoj odgovarajući smisao. Prepoznatljiv motiv u njihovoj ornamentici je tzv. „Solomov čvor”¹³, koji je smješten u središnjem dijelu vertikalnih ukrasa. Ovaj dekorativni element, sastavljen od dva, a ponekad i više povezanih beočuga, predstavlja simbol čvrstine, nepokolebljivosti i vječnog zajedništva. Kao simbolični ornament poznat je u raznim kulturama i religijama. Susrećemo ga, na primjer, na podnom mozaiku jedne otkrivene *vile rustice* u Petrovcu iz 4. vijeka, kao i na kamenoj plastici u nekim ranosrednjovjekovnim crkvama Dalmacije (Sl. 2).

Bez obzira na to što ova dva ornamentalna motiva nijesu povezana sa centralnim dijelom zastavice, može se smatrati da s njom čine jedinstvenu cjelinu. U tom slučaju potrebno je razjasniti logiku njihovog impostiranja na tom mjestu. Pri tome se nameće pomisao da je učeni cetinjski graver, ili njegov nalogodavac, u ta dva motiva asociirao na drvo života – *arbor vitae*. Taj motiv, koji u simboličnom smislu često predstavlja zamjenu za krst, javlja se u različitim oblicima u likovnim i primijenjenim umjetnostima. Često se susreće kao ukras zastavica rukopisnih knjiga, u

¹³ Ponekad se u literaturi naziva i „Herkulov čvor”.

Sl. 3. Zastavica br. 2. iz *Oktoiha prvoglasnika*

kojima se, ponekad nesvjesno, crta kao dekorativni floran detalj, na dva ili čak na sva četiri ugla zastavice.¹⁴

Druga zastavica u *Oktoihu prvoglasniku* (na listu 2a) koncipirana je sasvim u renesansnom duhu. Ona u osnovi predstavlja heraldičko znamenje Đurđa Crnojevića. U centralnom dijelu je grb Crnojevića – dvo-glavi okrunjeni orao na crnoj poledini¹⁵ sa Đurđevim monogramom: **Б**(лаговернии) **Г**(осподи)н(ь) **Гю**(ргъ) **Цр**(ноевыкъ). Okolo grba je lovorov vijenac koji pridržavaju dva anđela s naglašeno velikim krilima. Ostali djelovi su ispunjeni izuvijanim granama s pupoljcima, lišćem i cvjetićima. Uz vertikalne strane su dva stilizovana floralna ukrasa koji se često pojavljuju na srednjovjekovnom, pa i kasnijem zidnom slikarstvu, i to u prvim zonama,

D. Medaković je ispravno uočio da je ova zastavica nastala pod zapadnim renesansnim uticajem. Uz tu tvrdnju je iznio i brojne primje-

¹⁴ Najsličniji primjer se susreće u zastavici Četvoroevangelja štampanog u Beogradu 1552. g. Njegovu fotografiju je objavio Đ. Sp. Radojčić u: *Istorijski razvitak srpske rukopisne i štampane knjige*, str. 17. Motiv drveta (ili stabla) života česta je pojava i u narodnoj umjetnosti, poput veza i duboreza – poput čeonih ukrasa na rezbarenim škrinjama.

¹⁵ Poledina grba Crnojevića je u heraldici bila crvena, što cetinjski graver u crno-bijeloj tipografskoj tehnici nije mogao ispoljiti.

re venecijanskih štampanih knjiga sakralnih i profanih sadržaja.¹⁶ Ipak, ovdje treba skrenuti pažnju na jedan detalj svojstven samo istočnoppravoslavnoj ikonografiji. Naime, anđeli koji rastežu grb Crnojevića nijesu predstavljeni kao antičko-renesanski nagi (*putti*), već kao obučeni vizantijski anđeli sa prekrštenim lorosima preko grudi i ruku. Sličan grb Crnojevića sa istovjetnim slovniim objašnjenjima pojavljuje se na donjem dijelu grafičkog okvira na šest sačuvanih ilustracija u *Oktoihu petoglasniku*, s tom razlikom što tu grb pridržavaju nagi anđeli (*putti*) i dvije ptice.¹⁷ Isti drvorezni kliše upotrijebljen je i u *Psaltiru sa posljedomanjem* iz 1495. god. i to dva puta – na samom početku knjige i na listu 193, ispred *Mjesecoslova*. Kako je slog na stranicama *Psaltira* nešto manji (65 x 102 mm), to su u njemu izostavljeni vertikalni ukrasi s lijeve i desne strane tih zastavica. Na njoj, za razliku od prethodne zastavice, nema nikakvih vegetabilnih ukrasa. Moglo bi se zaključiti da cetinjski graver u ovim dvjema zastavicama nije posezao za inovacijama, kao što je činio sa drugim, već ih je radio prema nekom mu dostupnom predlošku.

Treća zastavica u *Oktoihu prvoglasniku* se sasvim razlikuje od dvije prethodne. Koncipirana je kao preplet oko dva manja centralna kruga u sredini i dva veća koja se međusobno sijeku. Tek poneki vegetabilni ukras našao je mjesto na uglovima i po dvije zvjezdice u gornjem i donjem centralnom dijelu. Očito su ta dva motiva postavljena da ispunje prazan prostor, kao *horror vacui*, bez logične veze sa pleternim dijelom kojim je ispunjena čitava zastavica. Po svojoj izvedbi ona spada među manje inventivne zastavice cetinjske štampe. Vjerovatnije je njen graver ispred sebe imao neki predložak tog motiva koji se već odranije pojavljuje u rukopisnim knjigama, a koji je – kako Medaković misli – bio inspirisan „bogatom kamenom plastikom moravske škole”, poput Kalenića i Ravanice.¹⁸ E. Nemirovski ukazuje da se takav preplet susreće u srpskim rukopisnim knjigama od početka XIII vijeka. Naziva ga „balkanskim prepletom” koji se djelimično pojavio u ruskim rukopisima od početka XV vijeka.¹⁹ Isti kliše te zastavice otisnut je na početku *Oktoiha petoglasnika*.²⁰

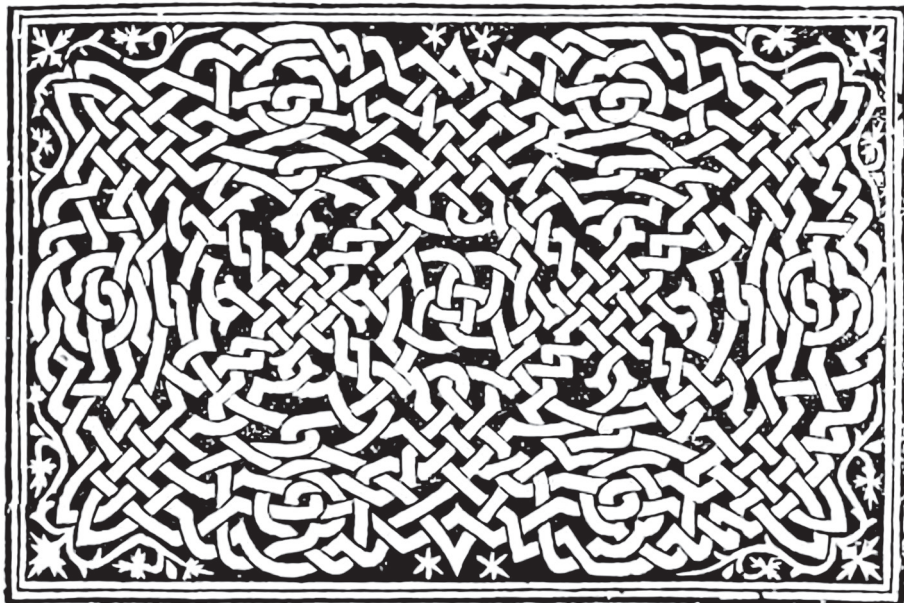
¹⁶ D. Medaković, *Nav. dj.*, str. 89.

¹⁷ P. Vujičić, *Neke zapazanja o ilustracijama Oktoixa petoglasnika*, Crnojevića štamparija i staro štamparstvo, izd. ЦАНУ, Титоград 1994, стр. 90.

¹⁸ D. Medaković, *Nav. dj.*, str. 90.

¹⁹ E. Немировски, *Nav. dj.*, str. 340–341.

²⁰ Pronađeni djelovi *Oktoiha petoglasnika* Crnojevića štamparije izdala je reprint Srpska pravoslavna crkva u Beogradu 1973. godine. Navedena zastavica se nalazi

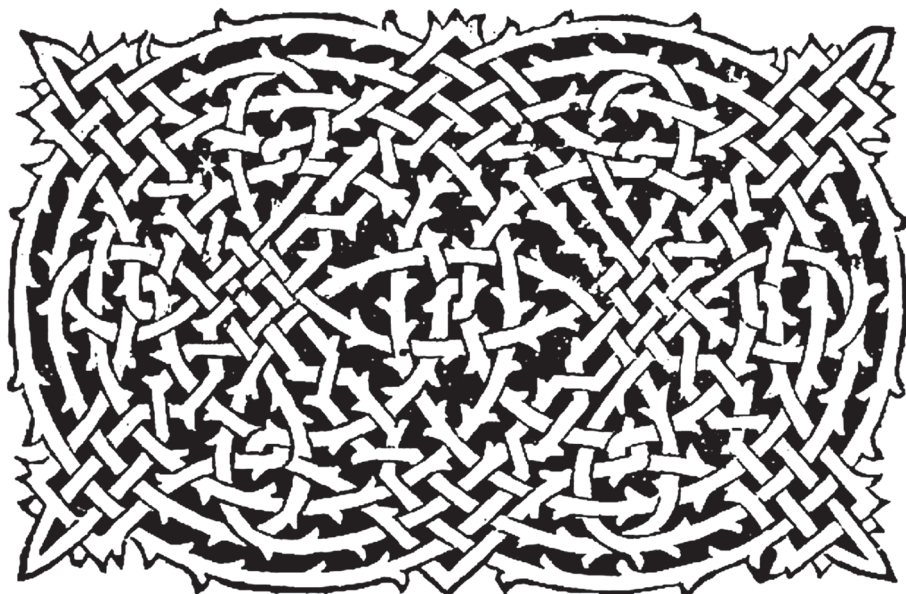
Sl. 4. Zastavica br. 3. iz *Oktoiha prvoglasnika*

Veoma slična zastavica se susreće i u *Psaltiru s posljedovanjem* koji je štampan 1495. godine, koja je otisnuta ispred biblijskih pjesama (Sl. 4). Radi se opet o jednočlanom prepletu koji obrazuje dva velika kruga koji se spajaju sa manjim koncentričnim krugovima. To je, zapravo, motiv koji se u raznim varijantama susreće u srpskim rukopisnim knjigama od polovine 14. do sredine 17. vijeka.²¹ U njima je cetinjski graver unio najmanje inovacija, u odnosu na ranije pomenute zastavice u kojima su prisutnije individualne misli i rješenja. Zacijelo je ovdje koristio neki već poznati prototip, odnosno uzor, koji je u međuvremenu nestao ili, pak, još nije identifikovan.

Drugačiji je slučaj sa zastavicom otisnutom ispred osnovnog teksta *Psaltira sa posljedovanjem* (Sl. 6). Za razliku od drugih koje imaju pravougaoni oblik ova zastavica je kvadratna. To je učinjeno s namjerom i s razlogom budući da je glavni motiv u njoj jednokraki krst u čijem se centru, na bijelom polju, nalazi dvoglavi orao, osnovni heraldički znak di-

ispred petog glasa na Velikoj večernjoj, što je i jedina zastavica u sačuvanom dijelu tog izdanja.

²¹ Д. Медаковић, *Нав. дј.*, стр. 92.

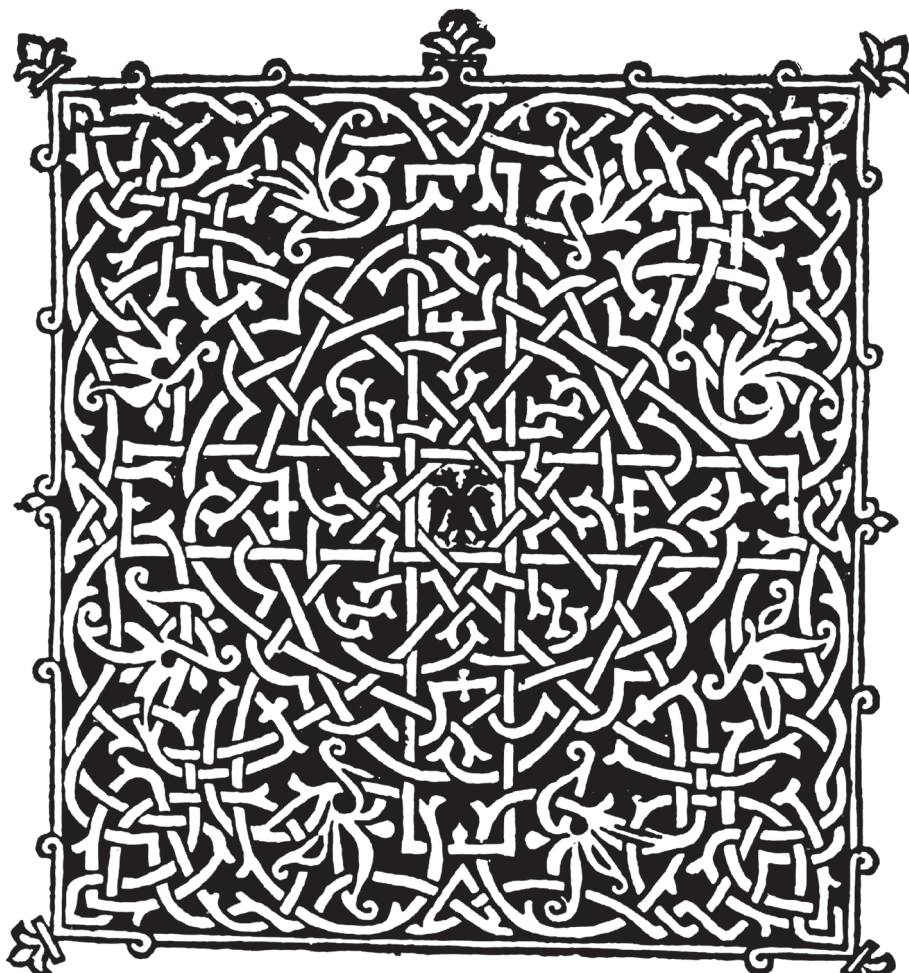
Sl. 5. Zastavica iz *Psaltira s posjedovanjem* (list 100)

nastije Crnojević. Krst je uklopljen u geometrizirani preplet s elementima floralnih izdanaka. Vanjskim ivicama zastavice teku dvije perforirane linije s malim palmetama na uglovima. Ova zastavica predstavlja originalno rješenje cetinjskog gravera. Nju treba razumjeti kao simbolično htjenje Crnojevića (njihov grb) za njihovu borbu za hrišćanstvo (krst).

Sve zastavice, kao i ostali ukrasni elementi, poput brojnih inicijala, ilustracija u *Oktoihu petoglasniku*, kao i ukrasnih litera na počecima pojedinih poglavlja, izvedeni su u drvorezu u tzv. metalografskom maniru. To znači da su motivi urezivani u drvenu podlogu te su ostali bijeli, dok je pozadina crna. Takav metod je bio efektivniji u knjižnoj tehnici nego obratni postupak. Sve zastavice su crno-bijele, što je slučaj i sa ilustracijama, dok su ukrasni inicijali (kojih samo u *Psaltiru* ima čak 221)²² postavljani alternativno na crnoj ili crvenoj pozadini.

Zastavice štamparije Crnojevića do sada su relativno malo proučavane. Ozbiljniji napor u njihovom razjašnjenju učinio je jedino D. Medako-

²² Za otiske tih bijelo-crnih, odnosno bijelo-crvenih inicijala upotrijebljeno je 27 klišeja. Up.: E. Немировски, *Нав. дж.*, стр. 436. Tako su isti inicijali otiskivani u obje varijante.

Sl. 6. Zastavica iz *Psaltira s posljedovanjem* (list 8)

vić u svojoj zapaženoj studiji o starim srpskim štampanim knjigama²³, dok su drugi istraživači više bili zaokupljeni jezičko-morfološkim odlikama i drugim problemima u vezi sa samom štamparijom. O autoru likovnih elemenata skoro da i nema pomena. Čini se da su se oni, makar prećutno, htjeli pripisati protomajstoru štamparije, monahu Makariju.

Međutim, iako je jeromonah Makarije „ot Černije Gori”, bez sumnje, najviše zaslužan što su u cetinjskoj štampariji nastale najljepše ćirilčne

²³ Vidi napomenu 8.

Sl. 7. (detalj) Zastavice
– grb Crnojevića

inkunabula, on nije bio autor njihove umjetničke opreme. On je svakako nadzirao čitav tipografski proces dok su pojedinačne operacije izvodili posebno obučeni stručnjaci, među kojima je bio i autor umjetničke opreme. Bilo bi nezamislivo da monah, ma kako obdaren bio, nacрта nage dječake u jednoj bogoslužbenoj knjizi, od kojih neki imaju i seksualna obilježja.

Iz pisanih izvora doznaje se da su jednu štamparsku presu u to vrijeme najčešće opsluživala sedmorica stručnjaka. Bio je to glavni majstor (što je u našem slučaju bio monah Makarije), dva slagača slova, dva štampara, jedan koji je pripremao boje i jedan poslužitelj štamparije.²⁴ U pogovoru *Oktoiha prvoglasnika* kaže se da je na njemu radilo godinu dana osmoro ljudi, te da je završen osmog januara 1494. god., itd. Nije teško zamisliti da je taj osmi učesnik bio umjetnik koji je bio zadužen za likovnu opremu knjiga. Na to pitanje prvo je skrenuo pažnju V. Đurić koji intuira da bi taj slikar mogao biti neki od sinova kotorskog slikara Lovra Dobričevića koji je imao uglednu slikarsku radionicu u Dubrovniku, ali je redovno komunicirao i sa svojim rodnim gradom.²⁵ Razrađujući dalje ideju V. Đurića, kompariranjem nekih motiva sa dubrovačkih kamenih reljefa sa onima na grafičkom okviru cetinjskih ilustracija iz *Oktoiha petoglasnika*, R. Vujičić je došao do zaključka da je na umjetničkoj opremi Crnojevićkih knjiga radio Lovrov stariji sin Marin.²⁶ On je, naime, slikarsko umijeće stekao u radionici svog oca Lovra u Drbrovniku. Poslije očeve smrti (1478. g.) odvojio se od svog mlađeg brata Vicka i vratio se u Kotor, gdje mu je stric Leonardo imao uglednu zlatarsku radnju. Preciznost kojom su izvedeni pojedini detalji grafičkih ukrasa Crnojevićkih knjiga ukazuje da je njihov autor, pored slikarstva, pokazao zavidnu umješnost u graverskom zanatu, što sve upućuje da je njih, pod budnim okom monaha Makarija, radio Marin Dobričević.

²⁴ Konrad Haebler, *Handbuch der Inkunabelkunde*, Leipzig, 1925, S. 63.

²⁵ V. J. Ђурић, *Историја Црне Горе*, 2/2, Титоград 1970, стр. 505.

²⁶ Р. Вујићић, *Нека запажања о илустрацијам Октоиха петогласника*, Црнојевића штампариа и старо штампарство, изд. ЦАНУ, Титоград 1994, стр. 94.

Rajko VUJIČIĆ

HEADPIECE ORNAMENTS IN INCUNABULA
OF CRNOJEVIC'S PRINTSHOP

Summary

The books printed in Crnojević's printshop between years 1493 and 1496 – even not numerous – are one of the greatest achievements of the 15 th century European xylographie. They had a liturgical purpose. In the colophon of *Octoichos for the five voices* Djuradj, the ruler of Zeta, speaks about the great misfortune – the Othomans aggression in which „our” churches had been burnt down and their books plundered and destroyed. So he ordered to be printed new once in the printshop wuth hieromonach Makarije and seven others craftsmen.

To the adornment of Crnjević's printed books belonging artistic shaped initials, mostly in *Psalter with a supplement* (printed 1495), illustrations in *Octoichos for the first voices*, perserved only in some fragments, as well as the headpiece ornaments (known also as head-of-page ornaments).

Six of perserved headpiece ornaments are made in „metallographic” mode – white motifs on the black background. Some of those are multiplied with the same blocks. Knitting ornament with stunted leaves and flowers belongs to the so called Balcans adornment. Some rare details like „Solomons knot” are also to be seen. Gothic and renaissance influences are shown in general organisation, angels (like antic *puttos*), heraldic motifs etc. Even hieromonach Makarije was actually chifmaster of the entired Crnojević's printshop, the ws not the author of artistic adornments in those books. The author of this paper – compering some facta – emphasises the probability that the author od artistic elements was a professional painter skill also in engrivings skill. Such profile has Marin, the son of famous gothik-renaissance painter Lovro Dobričević, born in Kotor, acting also in Venice and Dubrovnik.

